

ЗРУБНИЙ КОМПЛЕКС З РОГОВИМ «ЖЕЗЛОМ» ІЗ СЕРЕДНЬОГО ЗАВОЛЖЯ

А. Ю. Іванов, Ю. І. Колєв

У похованні зрубної культури біля с. Красносьолки Самарської обл. відкрито шедевр косторізного мистецтва доби бронзи — набірний роговий «жезл». Знахідка відкриває нові перспективи у вивченні соціальної структури суспільства носіїв зрубної культури і розширює коло свідчень про контакти останніх з давніми цивілізаціями Середземномор'я.

Унікальна знахідка походить з поховання № 9 кургану № 1 могильника Красносьолки, розташованого у Безенчуцькому районі Самарської обл. на рівному степовому вододілі річок Безенчука та Чапаївки (Мочі) — лівих приток Волги. Могильник налічує 11 курганів, розташованих двома групами. Південна група, що складалась із чотирьох насипів, утворювала ланцюжок по лінії північний захід — захід — південний схід — схід, а північна — з семи насипів — по лінії південний захід — захід — північний схід — схід. В обох групах найбільший курган розташовувався на сході. Розкопано три кургани південної групи та три північної (1986 р.).

Сучасний діаметр к. № 1 дорівнює 36 м, а висота від рівня ріллі — 1,6 м. Загалом у кургані виявлено 23 поховання зрубної культури. Викиди з семи поховань (№№ 8, 9, 12, 13, 14, 16, 17) залягали безпосередньо на поховальному ґрунті. Вони розміщені майже колом (діаметр — близько 20 м). Викиди, поховальний ґрунт довкола поховань №№ 8, 9, 12, 17 і центральна частина кургану були перекриті шаром темно-сірого гумусованого супіску, який утворював перший насип чи насипи над похованнями № 8, 9, 12, 17 й № 2, 3, 6, 7, 10, 11, 15, 23. Викиди з решти поховань не зафіксовані. Фактично перший насип складався з окремих горбків висотою від 0,7 до 1,6 м від рівня поховального ґрунту. Таким чином, можна припустити, що перелічені вище поховання належать до першого етапу спорудження кургану. Не виключена певна послідовність поховань цієї групи, але в стратиграфії насипу вона не відображена.

Викиди з поховань №№ 13, 14, 15 лежать частково на першому насипі й, відповідно, відносяться вже до наступного етапу спорудження кургану. До цього ж другого етапу належать поховання №№ 1, 4, 5, 18, 21, викиди з яких лежать повністю на першому насипі, а також, мабуть, поховання №№ 19, 20, 22, що планіграфічно тяжіють до поховань другого рівня. З цих поховань останнім могло бути № 5, викид з нього на профілі $d-d_1$ перекриває другий насип. Цей насип відрізняється від першого світлішим відтінком ґрунту. Межа між ними порушена численними норами гризунів і визначається нечітко, головним чином завдяки яскраво-жовтим прошаркам викидів. Не виключено, що невеликі насипи споруджувались над кожним з поховань, здійснюваних послідовно. В результаті вони утворили один великий насип типу головки часнику. У всякому випадку, два зафіксовані насипи аж ніяк не свідчать про два історичні періоди функціонування кургану, відображаючи лише у загальному вигляді послідовність поховань. Важливо зазначити, що жодне з поховань не прорізає попередній насип або викид. Другий насип лише завершує формування кургану. Загальна висота його від поховального ґрунту до сучасного орного шару досягає 1,7 м. Краї збігаються з межами поховального ґрунту, утворюючи в плані овал дещо видовжений по лінії північ—південь діаметром 26×24 м (рис. 1).

Отже, усі поховання належать до зрубної культури і немає ніяких підстав

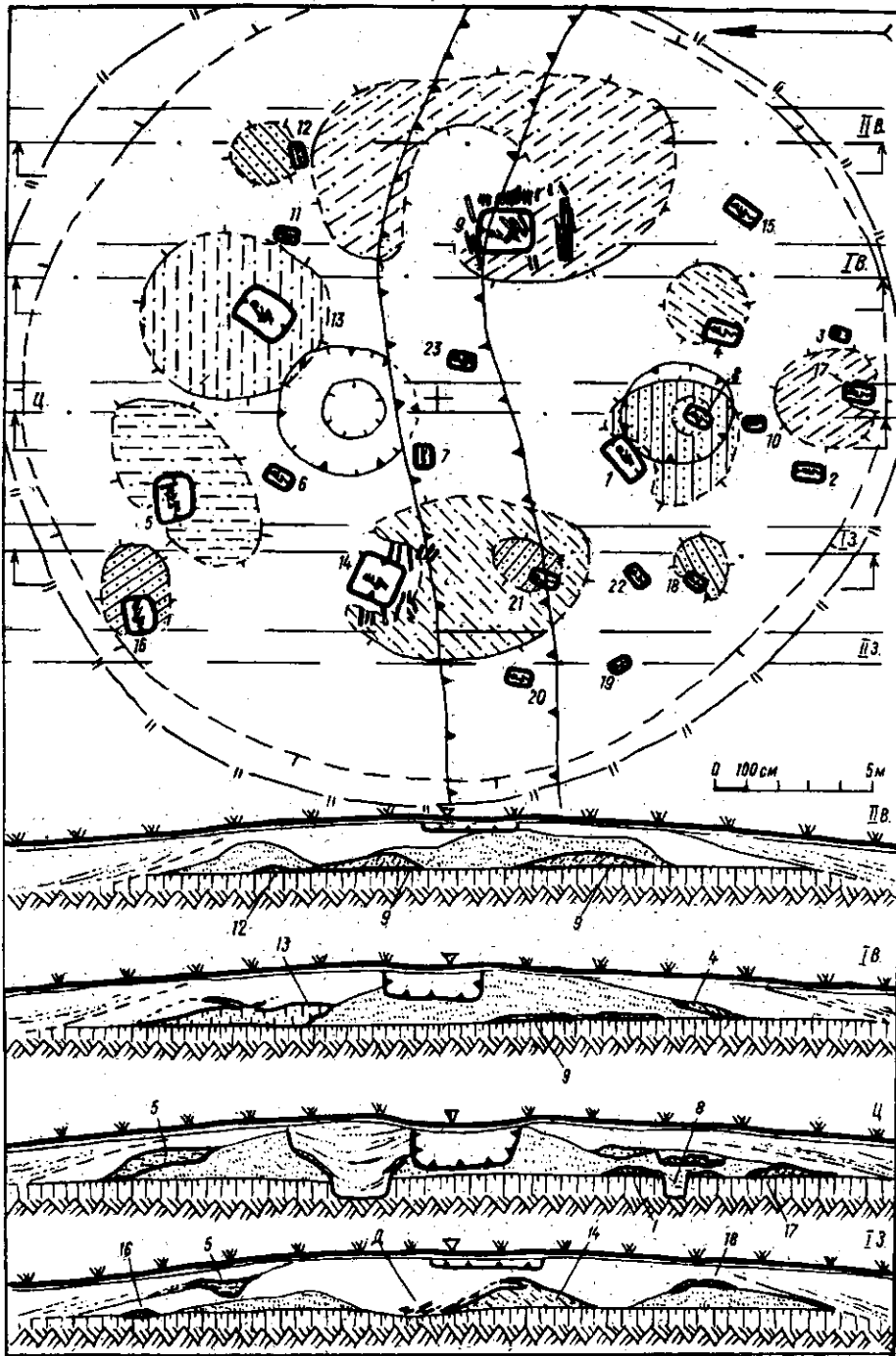

Рис. 1. План та профілі кургану 1 біля с. Красносьолки (умовні позначення уніфіковані за: Чмихов М. О., Шилов Ю. О., Корнієнко П. Л. Археологічні дослідження курганів. — К., 1988, рис. 44—47).

для їх хронологічної диференціації. Необхідна інформація щодо поховань наводиться у таблиці.

Поховання № 9 було здійснено у могильній ямі майже прямокутної форми з заокругленими кутами та дещо скошеною північною стороною. Стіни ями — вертикальні, північна та східна — ледь розширені донизу. Довжина на рівні поховального ґрунту — 1,68 м, на дні — 1,65, ширина відповідно — 1,42 і 1,49, глибина від рівня поховального ґрунту — 1,8 м. Яма орієнтована до-

«АРХЕОЛОГІЯ», № 1, 1993 р.

вгою віссю за лінією північ—південь. Її оперізує овальним кільцем викид материкової глини глибиною до 0,6 м. Загальні розміри кільця — 11×6 м. Довкола та у самій ямі збереглися залишки перекриття у вигляді настилу з колод діаметром 0,7—0,35 м (головним чином — 0,2—0,3 м) та шару кути. Площа перекриття значно перевищувала площу ями, дорівнюючи приблизно 16 м². На дні ями простежено тлін брунатно-білуватого кольору — залишки органічної підстилки та проваленого перекриття. Кістяк небіжчика лежав посеред ями, майже уздовж її осі, орієнтований на північ — південний схід (12°). Він належав чоловікові віком близько 40 років*, який мав зріст приблизно 1,9 м та могутню будову тіла. Небіжчик лежав на лівому боці, скорчено (рис. 2). У похованні виявлені кістки коня, бронзовий ніж (1), ліпний

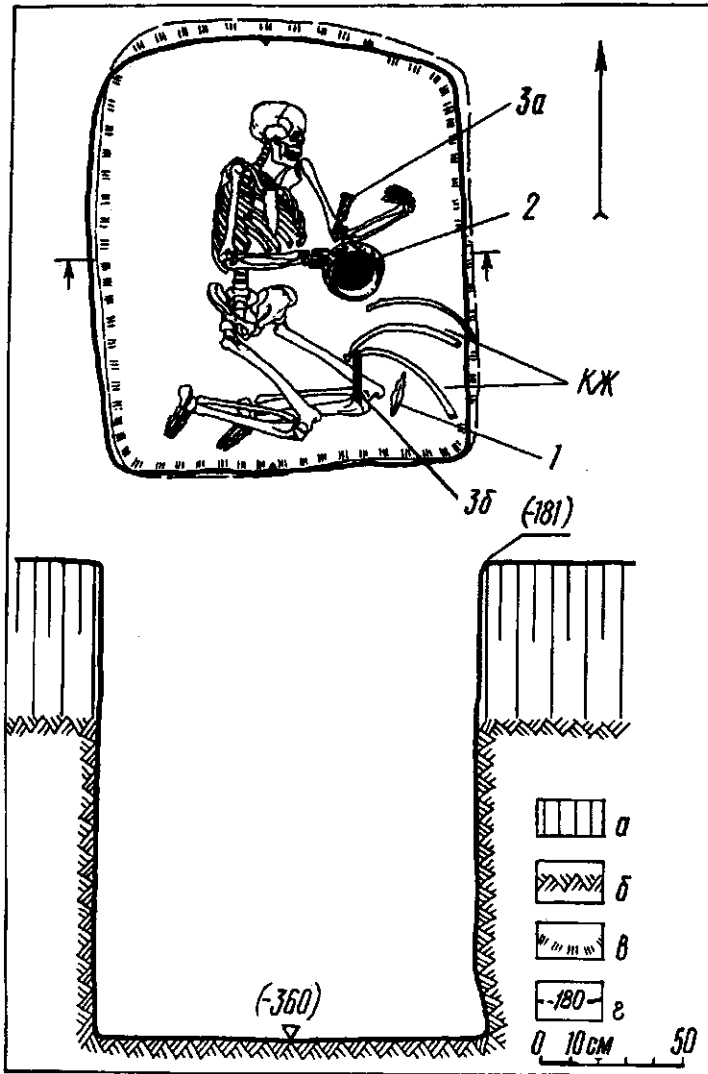

Рис. 2. План та розріз поховання 9 кургану 1 біля с. Красносьолки. Умовні позначення: а — поховальний чорнозем; б — материк; в — край органічної підстилки; г — глибини. 1 — бронзовий ніж; 2 — посудина; 3а — руків'я «жезла»; 3б — наконечник «жезла».

* Визначення старшого наукового співробітника Санкт-Петербурзького відділення ІА АН Росії А. В. Шевченка.

горщик (2) та вісім речей з рогу (3). Кінські ребра*, що лежали перед нижньою частиною тіла небіжчика, мали порушений анатомічний порядок.

Опис речей: 1. Бронзовий ніж знаходився поруч з ребрами коня. Можливо, він був увіткнутий навскісно у дно ями, якщо не зсунутий гризунами. Вістря спрямоване в бік стоп померлого. Ніж дволезовий, з колодкою. Обидва леза прокуті, колодочка підтрикутна, з'єднана з клинком холодним куванням (?). Перехрестя виділене невеликим потовщенням, а перехват ледь намічений прокуттям, п'ятка трохи заокруглена. Загальна довжина ножа — 16,9 см (рис. 3,2).

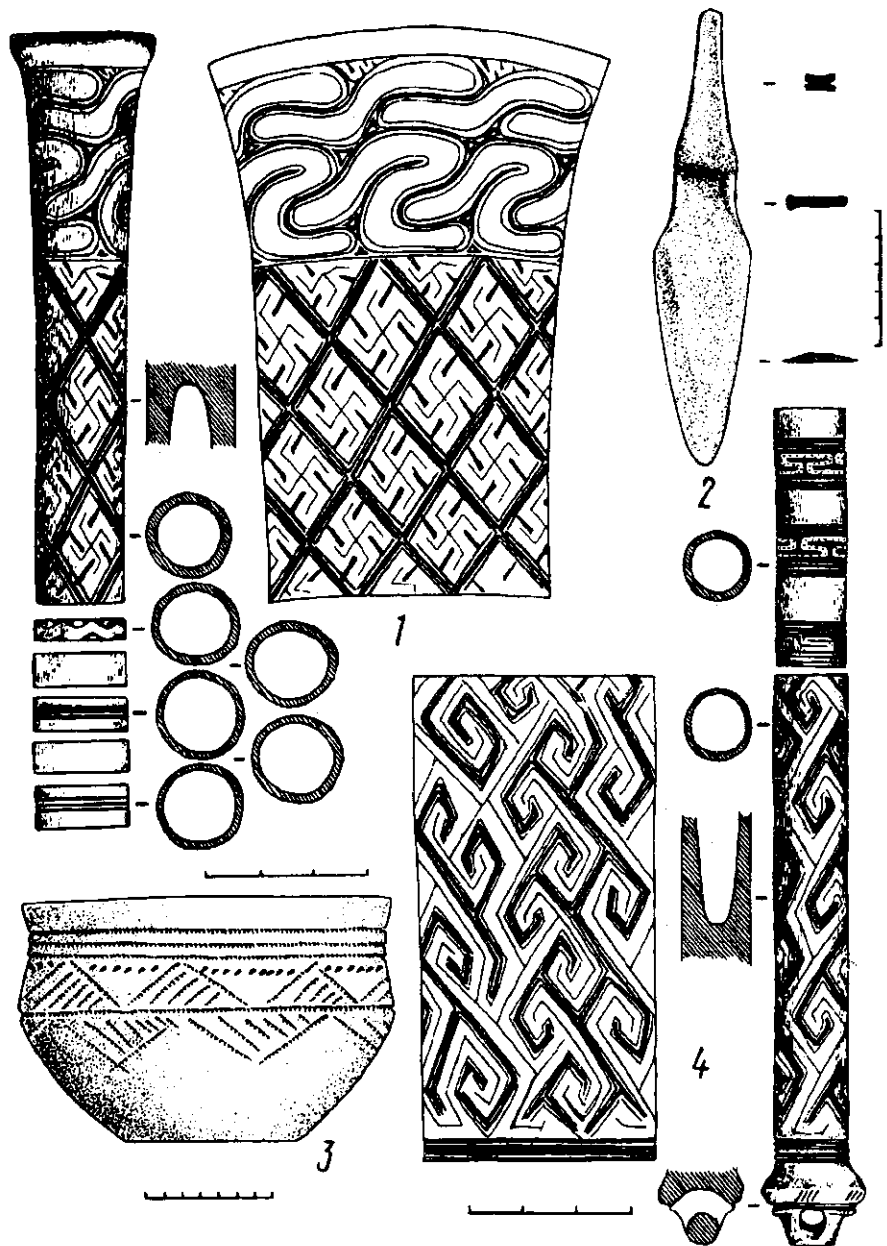

Рис. 3. Інвентар поховання 9 кургану 1 біля с. Красносьолки: 1,4— деталі рогового «жезла»; 2— бронзовий ніж; 3— кераміка.

* Визначення старшого наукового співробітника Самарського філіалу АН Росії А. Г. Петренка.

2. Посудина була встановлена перед тілом небіжчика під лікоть лівої руки. Форма горщика тричленна. Орнамент підкреслюють відігнуті назовні краї вінець та ледь намічене ребро. Поверхня його ретельно заглажена, жовто-сірого кольору. Висота посудини — 13,9 см, діаметр дна — 9,2, тулуба по ребру — 20,6, вінця — 20,6, товщина стінок — 0,8, дна — 1,3 см (рис. 3, 3). Орнамент виконаний відбитками гребінчастого штампуги й утворює три зони. Верхня, у середині шийки, складається з трьох горизонтальних ліній та низки навскісних краплеподібних наколів під ними. Середня, на плічках є рядком навскісно заштрихованих трикутників вершинами догори. Нижня, від перегину тулуба — ряд аналогічних трикутників вершинами донизу. Середня та нижня зони розділені на ребрі горизонтальною лінією.

3. Рогові вироби (рис. 3, 1, 4) являють собою єдиний комплекс, тобто деталі складеного предмета, умовно названого нами «жезлом». За візуальним визначенням А. Г. Петренка, вони виготовлені з рогу благородного оленя (*servus elaphus*). Зрозуміло, що таке визначення не може претендувати на абсолютну вірогідність, але експозиційна та загальноестетична цінність «жезла» не дозволяють зробити його поперечний розтин для остаточного висновку. Деталі «жезла» поділяються на дві групи — «руків'я» та «наконечник». «Руків'я» (рис. 3, 1) складається з шести частин — власне руків'я та п'яти кілець, що щільно прилягали до нього. Власне руків'я — рогова втулка, один (широкий) кінець якої пласко зрізаний, а протилежний — висвердлений на глибину 41 мм. Загальна довжина руків'я-втулки — 10,5 см, максимальний діаметр — 2,65 см, мінімальний — 1,6 см. Поверхня втулки ретельно залискована та вкрита різьбленим орнаментом. Він чітко поділяється на дві зони. Верхня зона складається з двох рядів меандрових фігур. У верхньому ряду — три фігури у вигляді розтягнутого горизонтального знаку «S». Нижній ряд має також три фігури, але складнішої конфігурації, що нагадують петлі із взаємопроникними кінцями. Контури фігур позначені двома тонкими різьбленими лініями. Кордони між ними підкреслені глибшою різьбленою лінією. Поверхня поміж фігурами оформлена у вигляді трикутників та «змійок», виконаних тією ж технікою. Нижня зона, відокремлена від верхньої горизонтальною прямою, вкрита суцільним орнаментом з ромбів. До кожного з ромбів вписана закручена вправо свастика. В цілому нижня композиція втулки складається з дванадцяти цілих та шести половинок ромбів, відповідно по три у одному ряду.

5 кілець різняться шириною та візерунком, при діаметрі — 1,6 см, товщині стінок — 0,15 см. Кільце, дотичне втулці, мало ширину — 0,4 см і було орнаментоване різьбленими лініями, що утворюють зигзаг. Між вершинами зигзагу врізано по три кола, зверху і знизу. Друге кільце (ширина — 6 мм) та четверте (ширина — 5 мм) не орнаментовані. Третє кільце (ширина — 5,5 мм) та п'яте (ширина — 8 мм) орнаментовані трьома горизонтальними кільцевими лініями. Загальна довжина усіх шести деталей «руків'я» — 13,35 см.

«Наконечник» (рис. 3, 4) складається з двох частин — трубки та власне наконечника. На трубці, зверху вниз, чергуються три неорнаментовані й три орнаментовані смуги. Кожна орнаментована смуга складається з меандра, контури якого виконані різьбленням. Власне меандри обмежені з обох боків врізними горизонтальними лініями, по три з кожного боку. Загалом же на трубці таких ліній 18. Два верхні меандри — симетричні з широкими петлями та заокругленими кутами, оздоблені додатковим орнаментом з крапок. Третій меандр на трубці, суміжний з втулкою наконечника, має вужчі лівосторонні петлі та загострені кути. Довжина трубки — 4,8 см, діаметр — 1,3 см, діаметр отвору — 1 см, товщина стінок — 0,15 см.

Сам наконечник має, подібно до руків'я, сліпий отвір глибиною 4,5 см з боку трубки, а з протилежного — кільцеподібне потовщення, увінчане виступом у вигляді зрізаного конуса з поперечним наскрізним отвором. Конус з отвором відділений від потовщення кільцевим жолобком. Від жолобка на потовщення відходять чотири групи навскісних штрихів по 3—4 риски у групі. 4 горизонтальні кільцеві лінії відділяють потовщення від основного стрижня наконечника, вкритого суцільним візерунком, утвореним асиметричним ме-

андровим орнаментом, накладеним на сітку ромбів. Головні лінії меандрів зроблені глибоким різьбленням й облямовані з усіх боків тонкими лініями. Тонкими лініями намічена й сітка ромбів. Довжина наконечника — 10,5 см, діаметр потовщення — 2,1 см, втулки — 1,4 см, отвору втулки — 1,0 см, поперечного отвору — 0,4 см. Загальна довжина наконечника з трубкою — 15,3 см. У отворі трубки зберігся тлін деревини, а у втулці наконечника — невеличкий шматок дерева.

В цілому комплекс рогових деталей створює враження вдало продуманої композиції. Безсумнівно, що складові частини «жезла» виготовлені одночасно, одним майстром, з вишуканим художнім смаком. Композиція виробу майже ідеально симетрична: руків'я та наконечник мають на зовнішніх кінцях потовщення й по дві орнаментальні зони. Внутрішня орнаментальна зона як наконечника, так і руків'я складається з ромбічних фігур. Ідентична і довжина цих складових частин «жезла». Симетрію продовжують 5 кілець руків'я й трубка наконечника. Тут симетрія включає не лише чергування орнаментованих та вільних зон, а й наявність пар орнаментальних смуг, що дублюють одна одну. Інший орнамент мають смуги, прилеглі до втулок, — своєрідні перехідні зони.

Цікавим є також розміщення деталей відносно одна одної. Руків'я та кільця лежали на одній лінії трохи вище від лівого ліктьового суглоба кистяка, а трубка та наконечник — також на лівому колінному суглобі. Відстань між верхньою та нижньою групами деталей — близько 50 см (рис. 2). Необхідно зазначити, що позиція кистяка у цьому похованні значно відрізняється від первинного положення небіжчика. Як у судово-медичній, так і в археологічній літературі вже зверталась увага на можливість і характер зміни позиції тіла у процесі розкладу тканини¹. У нашому випадку має місце значне зміщення верхньої частини тулуба назад, завалювання грудної клітки на спину. Це добре видно на розміщенні грудного та поперекового відділів хребта (грудний відділ зміщений назад), позиції ребер правої частини грудної клітки (вони розвернуті також у положення «на спині») та груднини, що лежала практично горизонтально. Простежене зміщення не могло не позначитися на позиції верхньої (тут — правої) руки. Отже, цілком можна припустити, що спершу усі деталі «жезла» та кисть правої руки розташовувались на одній лінії, при цьому кисть могла знаходитись над посудиною або лівим ліктем. Судячи з положення кісток зап'ястя та фаланг пальців, права рука небіжчика була стиснута в кулак.

Саме реконструкція первинного стану предметів з рога та залишків дерева в отворах втулок дали підстави умовно назвати цю знахідку «жезлом». Можливо, правильнішою була б назва «скіпетр», але вона вже має чітке визначення в археологічній термінології і її застосування загрожує плутаниною.

Прямі типологічні аналогії предмету, що публікується, нам невідомі. Зате є досить велика кількість рогових виробів, схожих з нашим. Найчастіше їх розглядали як прикраси. Це головним чином кільця, а також різноманітні орнаментовані трубки та втулки. Наведемо деякі приклади: у лісостеповому Поволжі такі речі знайдені у могильниках Нижній Різадей (к. 4, п. 1), Пісочне (к. 7, п. 1), Сонячний (к. 2, п. 1), Кашпирський-І (к. 1, п. 1), Федорівський-І (к. 1, п. 1), Новопавлівський (к. 4, п. 1), Лузанівський (к. 7, п. 1 та к. 7, п. 11)²; у степовому Поволжі — в кургані поблизу Караміша, могильнику Биково-1 (к. 1, п. 5)³ та ін.; у Приураллі — в Петряївському могильнику⁴; на Середньому Дону — у могильниках Павлівський плодород-госп (к. 1, п. 1 та к. 1, п. 2), Пасекове (к. 5, п. 9), Радченське (к. 1, п. 1)⁵; на Нижньому Дону — у могильниках Верхньо-Яблучний (к. 5, п. 9) та Костянтинівський (к. 5, п. 1)⁶. Певною мірою близькі до руків'я «жезла» й псевдовиті трубки з кургану біля хут. Істоміна⁷ та могильника Вільно-Грушівка⁸, трактовані В. В. Отрощенко як руків'я нагайок⁹. У такому контексті не зайвим буде відзначити безсумнівну близькість семантики таких атрибутів, як нагайка, посох пастуший, жезл та скіпетр. Загальновідомі зображення єгипетських богів та фараонів з посохами (др.-єг. «уас»), жезлами та нагаями, причому нагай тут виступає як символ влади, а не в утилітарному плані. Схожі з нашим «жезлом» і предмети, зображені на рельєфах Вавилону та

Асирії. Зокрема можна навести стелу Хамурані (XVIII ст. до н. е.), де подібний жезл тримає у правиці бог Сонця. Типологічно (але не хронологічно) дуже близький досліджуваному жезлу Ашурнасірапала II (скульптура IX ст. до н. е.)¹⁰. Привертає увагу китиця на нижньому кінці жезла. Саме така китиця могла кріпитися до наконечника «жезла» з Красносьолок. Для кріплення чогось масивного (наприклад, ремня нагайки) наконечник надто ламкий.

Наведені аналогії ні в якому разі не означають, що ми намагаємось простежити будь-який конкретний зв'язок давніх цивілізацій Близького Сходу з носіями зрубної культури Поволжя. Однак нам здається, що предмет публікації може зайняти місце у ряду з інсингніями влади, згаданими вище. У цьому аспекті слід акцентувати увагу на ряді факторів, які призводять до вельми цікавих висновків:

1. Жодне рогове чи кістяне кільце у похованнях зрубної культури не виявлене у позиції, притаманній для прикрас (тобто на пальці, шиї, грудях чи поясі). Діаметри отворів усіх таких кілець надто малі, щоб можна було одягти їх на палець.

2. Більшість рогових та кістяних виробів виявлено у похованнях, неординарних за обрядом та інвентарем, що дає дослідникам підставу відносити їх до ранньозрубного часу. Серед найяскравіших комплексів можна згадати п. 1, к. 4 Новопавлівського могильника, де, крім двох кілець, знайдено кинджал та деталі лука¹¹; п. 1, к. 7 могильника Пісочне (кинджал та рогове навершя булави)¹²; п. 1, к. 2 могильника Ішеєвка (кільце та два ножі)¹³ та ін. Зазначимо, що «булава» з Пісочного, без сумніву, символічна зброя, тобто наближена до жезлів та скіпетрів.

3. П. 9, к. 1 могильника Красносьолок — одне з перших або найперше у кургані. Воно виділяється з ряду інших за кількістю працевитрат на спорудження ями та перекриття і єдине містить металевий виріб (бронзовий ніж).

4. Благородний олень, з рога якого вироблені деталі «жезла» протягом II тис. до н. е., у Поволжі не водився¹⁴.

Чимало дослідників зрубної культури зазначали наявність безсумнівної соціальної диференціації серед її носіїв. Тим часом цю проблему ще ніхто окремо не розглядав і питання їй досі залишається на стадії констатації незаперечного факту. На наш погляд, продуктивним дослідженням у цьому напрямі заважає пануюча думка щодо розвитку зрубного поховального обряду в бік спрощення та нівелювання ознак соціальної неоднорідності. Опинившись у полоні цієї схеми, археологи апріорно відносять найбільш яскраві та багаті комплекси до раннього періоду, хоч переконливих аргументів для цього не було і нема. Відсутні як стратиграфічні спостереження, так і неспростовні типологічні порівняння. Схожість же «ранньозрубного» обряду та інвентаря як з полтавкінським, так і з абашівським вельми відносна. Поки що нічого не висвітлюють абсолютні дати, до речі, досить нечисленні. Безперечно одне: «ранньозрубні» поховання Поволжя завжди є основними, а нерідко і єдиними в курганах. Їм притаманні найвищий рівень працевитрат та наявність металевих виробів. Це, як правило, пояснюється їх відносною давністю, але ж існує інша версія — особливий соціальний статус небіжчиків. Вважаємо, що така точка зору має, принаймні, не менше прав на існування.

Привертає увагу і той факт, що морфологія металевих виробів зрубної культури Поволжя не дає підстав для датування їх часом після сейминського. Перш за все це стосується зброї. Фактично всі післясейминські форми пов'язуються лише з пам'ятками сусканського та іванівського типів. У той же час є свідчення синхронності практично всіх власне зрубних форм на Середній Волзі¹⁵. Складається враження, що всі пам'ятки зрубної культури Поволжя укладаються до рамок досить короткого хронологічного періоду, не виходячи за межі XVI ст. до н. е. (табл.).

Донедавна досить легко простежувався масив воїнських поховань зрубної культури. Наприклад, могильники Покровськ, Караміш, Пісочне, Новопавлівка неможливо інтерпретувати інакше, ніж як некрополі військової верхівки зрубного суспільства. Поданий вище комплекс з Новосьолок наводить на думку про існування у зрубників якоїсь іншої, не військової, але та-

кож соціально значимої структури. Можливо тут ми маємо справу з похованням представника громадської (цивільної) влади або жрецтва. Не виключене і цілком можливе поєднання цих функцій, прикладів чому у давніх суспільствах більш ніж досить. Атрибутом жерця й міг бути виготовлений з престижного екзотичного матеріалу «жезл» — сакральний аналог нагайки чи пастушого посоху, тобто речей, що відігравали важливу роль у житті скотарів. Щодо ножа, то він у поєднанні з кістками тварини може розглядатися як інструмент для жертвоприношення. Характерні й фізичні показники небіжчика — височенний зріст та могутня будова тіла.

Зрозуміло, що наші висновки не безперечні, але на рівні припущення вони цілком прийнятні і дають основу для розгляду деяких питань під новим кутом зору.

Таблиця

№№	Яма				Кістяк			Кераміка
	Орієнтація	Перекриття	Підстилка	Позиція	Орієнтація	СПС	стать вік	
1	ПнС-48°	Кл-Кг	х	ЛБ	ПнС-54°	107°	24	1
2	Пн-4°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-17°	67°	6	2
3	ПнПнС-25°	Кг	х	?	?	?	?	1
4	ПнПнС-19°	Пл-Кг	х	ЛБ	Пн-6°	83°	15	1
5	С-78°	Ж-КГ	х	ЛБ	ПнСС-70°	132°	60	1
6	ПнС-40°	?	х	ЛБ	ПнСС-76°	54°	6	1
7	ПнСС-76°	?	х	ЛБ	ПнСС-72°	60°	2,5	1
8	ПнС-42°	?	х	ЛБ	ПнС-48°	67°	4—5	1
9	Пн-0°	Кл-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-12°	127°	40	1
10	ПнПнС-30°	?	х	ЛБ	ПнПнС-32°	87°	5	1
11	Пн-7°	?	х	ЛБ	ПнС-35°	80°	3	1
12	ПнСС-75°	Ж-Кг	х	ЛБ	С-95°	65°	4—5	1
13	ПнС-35°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнС-53°	103°	18—19	1
14	ПнПнС-22°	Кл-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-30°	95°	35	?
15	ПнС-35°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнС-42°	80°	9—10	2
16	С-81°	Кл-Ж-Кг	х	ЛБ	С-98°	84°	3—4	2
17	Пн-10°	Ст-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-18°	76°	30—35	1
18	ПнПнС-32°	?	х	ЛБ	ПнПнС-28°	75°	?	1—2
19	ПнПнЗ-343°	Кг	х	ЛБ	ПнПнЗ-343°	93°	?	1—2
20	ПнПнС-16°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-26°	85°	6	1
21	ПнПнС-20°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-25°	66°	7—8	2
22	ПнС-40°	?	х	ЛБ	ПнС-40°	51°	3—4	2
23	ПнПнС-19°	Ж-Кг	х	ЛБ	ПнПнС-27°	73°	2,5	1

Примітки: орієнтація подається за 16 секторами та в градусах.

У графі «перекриття» літери означають: Ж — жердини, Кг — куга, Кл — колоди, Пл — плахи, Ст — стовпчики.

У графі «позиція»: ЛБ — лівий бік. СПС — середній показник скорченості, що визначається кутом між осьовою лінією тіла та лінією стегнових кісток. Осьова лінія тіла проводиться через основу черепа і середину верхньої частини крижів, а лінія стегнових кісток — через середину відрізків, які з'єднують центри верхніх та нижніх епіфізів¹⁶.

Антропологічні визначення, помічені знаком «*», виконані стажером-дослідником ІА АН Росії А. А. Хохловим, усі інші — А. В. Шевченком.

Цифри у графі «кераміка» — кількість посудин.

*? — інформація відсутня внаслідок поганої збереженості.

Примітки:

- ¹ Див.: Сапожников Ю. С. Криминалистика в судебной медицине. — К., 1970; Авдеев М. И. Судебно-медицинская экспертиза трупа. — М., 1976; Поркшеян О. Х. Судебно-медицинская экспертиза эксгумированного трупа. — Л., 1971; Коренько В. А. К методике исследований погребений со скорченными скелетами // СА.— 1984.— №3.— С. 5—17; Каменецкий И. С. Код для описания погребального обряда (часть вторая) // Археологические открытия на новостройках. — М., 1986.— Вып. 1.— С. 136—194.
- ² Васильев И. Б., Кузьмина О. В., Семенова А. П. Периодизация памятников срубной культуры лесостепного Поволжья // Срубная культурно-историческая общность.— Куйбышев, 1985.— С. 87.— Рис. 3, 16, 17, 19, 22, 25, 36, 43, 50.
- ³ Там же.— С. 88.— Рис. 4, 14, 17.
- ⁴ Горбунов В. С., Морозов Ю. А. Периодизация срубной культуры Приуралья // Срубная...— С. 115.— Рис. 2, 9.
- ⁵ Синюк А. Т., Погорелов В. И. Периодизация срубной культуры Среднего Дона // Срубная...— С. 145.— Рис. 4, 1; 3—8.
- ⁶ Шарафутдинова Э. С. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья // Срубная...— С. 171.— Рис. 3, 31, 32.
- ⁷ Васильев И. Б. Памятники бронзового века в окрестностях г. Куйбышева // Самарская Лука в древности.— Куйбышев, 1975.— С. 55.— Рис. 4, 4.
- ⁸ Телегин Д. Я. Розкопки курганів поблизу Запоріжжя // АДУ 1969.— К., 1972.— С. 55.— Рис. 7.
- ⁹ Отрошенко В. В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры // СА.— 1986.— № 3.— С. 227—232.— Рис. 1.
- ¹⁰ Садаев Д. Ч. История древней Ассирии.— М., 1979.— С. 75.
- ¹¹ Скарбовенко В. А. Погребения эпохи бронзы Новопавловского курганного могильника // Древние и средневековые культуры Поволжья.— Куйбышев, 1981.— С. 15.— Рис. 4, 1, 10, 18.
- ¹² Зудина В. Н., Скарбовенко В. А. Раннесрубный могильник у с. Песочное // Древности Среднего Поволжья.— Куйбышев, 1985.— С. 78.— Рис. 6, 1—3.
- ¹³ Буров Г. М. Медный и бронзовый век Ульяновского Поволжья.— Ульяновск, 1981.— С. 9.
- ¹⁴ Млекопитающие Советского Союза.— М., 1961.— Т. 1.
- ¹⁵ Агапов С. А., Иванов А. Ю. Металлообрабатывающий комплекс поселения Липовый овраг // Поселения срубной общности.— Воронеж, 1989.— С. 143.
- ¹⁶ Каменецкий И. С. Указ. соч.— С. 150—156.— Рис. 25, 28.

А. Ю. Иванов, Ю. И. Колес

СРУБНЫЙ КОМПЛЕКС С РОГОВЫМ «ЖЕЗЛОМ» ИЗ СРЕДНЕГО ЗАВОЛЖЬЯ

В основу статьи положена публикация замечательного комплекса — погребения срубной культуры, обнаруженного у с. Красноселки Безенчукского района Самарской области. Погребение взрослого мужчины сопровождалось, помимо традиционного инвентаря, наборным роговым предметом на деревянной основе. Авторы статьи рассматривают этот предмет, зажатый первоначально в правой руке умершего, как «жезл» — символ власти. Высказано предположение, что публикуемое захоронение принадлежало представителю власти или жречества. Новым является вывод авторов, что все срубные памятники Поволжья укладываются в рамки достаточно короткого периода времени и не выходят за пределы XVI в. до н. э.

A. Yu. Ivanov, Yu. I. Kolev

THE ASSEMBLAGE OF SRUBNAJA CULTURE WITH A HORNY «ROD» FROM THE STEPPES OF THE LEFT BANK OF VOLGA

The paper is based on publication of a remarkable assemblage, a burial mound of Srubnaja culture found near vil. Krasnoselki (Bezenchukian District, Samara Region). The burial of an adult man included not only conventional stock but also a compound horny subject on

a wooden base. The authors consider this subject which was primarily gripped in the right hand of the deceased to be a «rod», a symbol of power. An assumption is made that the published burial belonged to a representative of the civil power or to a priest (zhrets). The authors have advanced a new conclusion that all the Stribnaja relics of the Volga territory are within the frames of a rather short period of time and do not exceed the limits of the 16th cent. B. C.

Одержано 12.06.1991

КЛЕЙНОДИ ЗРУБНОГО СУСПІЛЬСТВА

В. В. Отрощенко

Публікація на сторінках «Археології» комплексу з «жезлом» зрубної культури (див. статтю А. Ю. Іванова та Ю. І. Колєва) дозволила по-новому оцінити й інтерпретувати низку кістяних, рогових, бронзових та кам'яних виробів не зрозумілого досі призначення. Віднесення їх до категорії клейнодів, тобто відзнак та атрибутів влади¹, дає змогу конкретизувати наші уявлення про соціальну структуру зрубного суспільства.

Кілька років тому автор спробував реконструювати нагайку зрубної культури на підставі знахідок кістяних рукояток в одних похованнях та головок (наконечників) — в інших². На сьогодні ми маємо практичне підтвердження запропонованої реконструкції. Відкрита самарськими археологами річ справді мала відповідні руків'я та наконечник, але за рахунок дерев'яної основи виявилась удвоє довшою, ніж гадалося (80 см). Небіжчик тримав знайдений предмет правою рукою, що розходиться з припущенням про кріплення «нагайки» до пояса³. Інтерпретація А. Ю. Івановим та Ю. І. Колєвим відкритого «жезла», як символу влади фактично і логічно обґрунтована й не викликає сумніву. Перша розвідка у цьому напрямку була проведена нещодавно⁴, але публікація комплексу з Красносьолок дає підстави для глибшого вивчення набору атрибутів влади у племен зрубної спільності.

Спочатку розглянемо конструкцію «жезла» в цілому: 6 рогових елементів руків'я загальною довжиною — 133,5 мм, дерев'яний стрижень-стовбур — близько 500 та 2 елементи наконечника — 153 мм. Отже, загальна довжина предмета — 786,5 мм, діаметр — 16 мм (рис. 1, 1). В усіх відомих випадках основна частина «жезла» виготовлялась з дерева. Можна припустити, що виготовлялись і суцільнодерев'яні вироби такого призначення, але практично їх можна зафіксувати лише за роговими, кістяними чи металевими елементами оздобы. Звичайно, у похованнях зустрічається лише один елемент оздобы і зрідка 2—3. Маючи за еталон «жезл» з Красносьолок та зважаючи на розміщення його у могильній ямі, можна досить точно встановити місце знаходження того чи іншого елемента на клейнодах з інших поховань. А. Ю. Іванов та Ю. І. Колєв наводять інформацію щодо 22-х поховань з деталями «жезлів». Насправді ж їх значно більше. Так, на Україні наконечники «жезлів» зафіксовані біля с. Ювілейне Цюрупинського р-ну Херсонської обл. (к. 1, п. 11; рис. 1, б)⁵, с. Привітне Слов'янoserбського р-ну Луганської обл. (к. 2, п. 1)⁶, с. Терни Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. (гр. II, к. 2, п. 2)⁷. При публікації останнього комплексу функція кістяного виробу з отвором не була визначена, а згодом стала розглядатися як деталь нагайки⁸. Кістяне кільце від руків'я та кам'яна булава походять із зруйнованого